

այս խոտիս՝ Սահման-հիմար (Իշու թոյն) կ'ասեն, եւ պարսկերէն խոր շահման կ'ասեն, Տես եւ ճիշդ ի թ. 1915:

ՄԻԷ. 3330. «Խէրդու-է = փքր Ղաղուէն է, ըստ Ամիրտովլաթայ, որ եւ կը կոչէ զայն Հու, Հէւ»:

= Ղաղու-է՝ է պրս. «Գադու-է [զղ. Cardamome]. Է գեղ ինչ, որ ունի երկուս տեսակ. մինն մեծ, եւ միւսն փքր. եւ ի նոյնոց մեծն Հու ասի, եւ միւսն Հէւ (Գէորգ). որով զանազանքի են Ամիրտովլաթայն Հու (մեծն) եւ Հէւ (փքրն): Կը գրէ դարձեալ Գէորգ. «Հէւ, Մանր համեմ ինչ. որ եւ ասի Հէւ. տես եւ ի թ. 1685 Հայք-ասիի, Հէւ, Հէւ, Նմանապէս եւ Խէրդու-է՝ է պրս. «Խէրդու-յ» Համեմ ինչ (Գէորգ), զոր Ամիրտովլաթ կը նոյնացնէ ընդ Հէւ (Հէւ, Հէւ), եւ փքր Ղաղուէն է՝ կ'ըսէ. այս ինքն զղ. Petit Cardamome, ինչպէս նշանակած է եւ Հ. Արիշան, լատ. Cardamomum minus: Այս Խէրդու-է (Խէրդու-յ) է որ կը գրուի յԱշխարհագրութեան խորհնացւոյ Հրէ-ի (տպ. 1865, երես 615. իսկ տպ. 1881, երես 44, Ախիւթ-ի), անտես մնացեալ ի Հ. Արիշանէ. «Լինի անդ [ի Հնդկիս]. Հալուէ, Փաղսնդամուշկ. Քափուր, Ճանդան, Նայիրուակ, Հրէ-ի»: Կոչ եւ ի թրգմ Գ զոց. Հէւ, խորտակ կալուէն. Խորդու-է է պրս. Խէ-րդ, Մանր, զոր տես եւ ի Համարն ճիշդ, «Խորդու-ի Ծոթորուն»:

Ծանօթութիւն.

1. Այս թուի Հ. Արիշանի րտածն ի թ. 1359. «Պրս. Խորդ, որ է լատ. Cardamomum, եւ յատկապէս մանր տեսակն»: Տես եւ ի թ. 1931, Մուլի:

ՄԻԸ. 1135. Խորդու-ի?

= Տես զստուգարանութիւնն ի համարն ճիշդ:

ՄԻԹ. 1401. «Կիլի, ըստ կամարկապեցոյն՝ Գղթոր է՝ եւ այլն»:

= կամարկապեցին առած է զայդ ի բառից Գաղիանոսի. «Կիլի, Գղթոր, Գաղ. Ա եւ Գ. որ է յն. Κηχίς, զղ. Noix de galle»:

ՄԼ. 1404. «Կինամոն, Կինամոն, եւ այլն»:

= Սխալ է ըսելն թէ «Խորհնացի ոչխար-հագերն յիշած է զկինամոնն կամ Կինամոնն Տմորեաց, Հ. Արիշան թուի թէ ուզած է գրել Միլի-ի Գաղ. — Նոյնպէս սխալ է ըսելն թէ «Յովսեփոս (Հնարիս. Բ, Բ), յիշած է զԿինամոնն Տմորեաց ի Քարոն? Կորդուաց, ուր է եւ Տմորիք գաւառն»: Յովսեփոս, Հնարիս, Գիրք Ի

[Եւ ոչ. Բ], զղ. Բ, հատած Գ. (Flavii Josephi Opera graece et latine, տպ. G. Dindorfius, Պարիս 1865, Հ. Ա, երես 770), կը յիշէ զAmomum եւ ոչ զԿինամոնն. իսկ գաւառն՝ զոր Յովսեփոս կը կոչէ Κάροον՝ ոչ է «Քարոն? Կորդուաց, ուր է եւ Տմորիք, այլ խառն՝ քաղաք Միջագետաց, ինչպէս կ'ըսէ եւ մերս խորեանցի, Բ, լե. Սապէս եւ զգլուխ կանանցն Արգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յԻրային քաղաքն բնակել ի խառն»:

ՍԼԱ. 1579. Հաղարդու-ի:

= Թուի Անիսոն, զղ. Anis. զորմէ կ'ըսէ Ամիրտովլաթ (թ. 109. Հայք-ասիի). «Ինքն հունտ է անուշահոտ, եւ թուրքն Հաղարդու-ի ասէ»:

(Հաղարդու-ի էլ է)

ՆՈՐ ՄԱՅԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏԵՓՈՐ ԿԵՐԸ-ՄՈՒՐԶԱ

(ԿԵՐԸ ԿԵՐԸՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ)

(Հաղարդու-ի էլ է)

III.

Երկեր եւ յօդուածներ:

Քրիստ. Կարա-Մուրզան մեծ է նրա համար, որ նա հայ ժողովրդական եւ հոգեւոր երգերը զրի առաւ ու դաշնաւորեց. երաժշտը մեր երաժշտական պատմութեանը մէջ իր արժանի եւ բացառիկ տեղը ունի նրա համար, որ նա հայ ժողովրդական երգը տարածեց, եկեղեցական երաժշտութեանը զարկ տուեց եւ վերջապէս բազմաձայն երգեցողութիւն մտցրեց: Հանգուցեալի գործերի մեծ մասը մնացել են մինչեւ այսօր էլ անտիպ. շատ քիչ երգեր կան հրատարակուած, որոնք սակայն գեղարու եստական խորութիւն եւ արժէք չունին: Պարզ է դրա

պատճառը: Նա հնարաւորութիւն չունեցաւ երաժշտական բազմակողմանի կրթութիւն ստանալու եւ հէնց այս միակ պատճառով էլ Կարա-Մուրզային չյաջողւեց երաժշտական խոշոր եւ մնայուն գործեր արտադրել: Նրա թէ՛ ինքնուրոյն գործերը եւ թէ՛ դաշնաւորութիւնները չունին հայկական երաժշտութեան զրօշմը: Արեւելեան զանազան մօտիւններ ուժեղ կիրառով իշխում են նրա իւրաքանչիւր գործի մէջ: Այսպիսով ուրեմն նրա աշխատութիւնները երկու տեսակեօրէն անարժէք են. նախ որ գեղարուեստական խորութիւն չունեն, երկրորդ որ հայկական հարազատ մօտիւններ չեն: Նա բազմաթիւ գործերից արժէ յիշատակել հետեւեալները՝ «Շուշան» (օպերա), «Հրդեհ», «Գաղթականներ», «Հովուհի», «Ով ստեղծող», «Բաբէ», «Նշենցին Լարբ», «Ով տէր Լստուած», «Ով վստեցիր ի զգօն հոգիս», «Դաւան Լստուած» (Բաթիստ), «Հայերս ինչ անենք»:

Նրա երաժշտական ամբողջ աշխատանքները, կարելի է ասանք չափազանցութեան ասել: Որ ռազմաշունչ բնաւորութիւն ունին Կարա-Մուրզայի բնորոշ խօսքերի եւ եղանակների միջեւ անբաժնելի կապ կայ. այս պարագան խոշոր առաւելութիւն է տալիս իւրաքանչիւր երաժշտի: Նա շատ Լա ըմբռնել էր որ երաժշտութիւնը առաւելագոյն մեծ առնչութիւն ունի բանաստեղծութեան հետ: Եւ Կարա-Մուրզան այդ ուղիղ ճանապարհի վրայ սայթաքումներ չէ արել երբեք: Անշուշտ, չէ կարելի մեղադրել երաժշտին, որ նա ուրիշ մօտիւններ շատ չէ մշակել: Այս երեւոյթը ունի իր խոր եւ հիմնական պատճառը: Ժամանակաշրջանը արգարացնում է նրան: Պատմական սխալ կը լինէր, եթէ մենք փորձէինք Կարա-Մուրզային մեղադրեալն աթոռի վրայ նստեցնել: Եանցանքի խնդիր չէ կարող առաջ գալ, քանի որ նա շարժուել է իր ժամանակաշրջանի պահանջների համաձայն: Ամէն սերունդ իր հոգեկան եւ մտաւոր ա-

ռանձին պահանջները ունի: Կարա-Մուրզան եղաւ առաւելագոյն իր սերնդի եւ ժամանակաշրջանի հարազատ ներկայացուցիչը:

Կարա-Մուրզան իր ռազմաշունչ, հայրենասէր մօտիւններով ժողովրդականութիւն էր վայելում այն ժամանակ, երբ մեր զրական կեանքը նոր փուլի մէջ էր մտել եւ զարգանում էր զարմանալիօրէն արագ թափով: Այդ այն ժամանակ էր, երբ հայ զրական ասպարէզի մ Ռաֆֆին եւ Պատկանեանը — նախակարապետները հայ յիշատի ութութեան — իրենց հրաշունչ խօսքերով նոր սերունդ, էին դաստիարակում: Մի զրական հրապարակի վրայ Նրանք ցնյող լինել տիւրապետող: Նորագոյն ժողովրդականութիւնը նրանց էր կարգում եւ այդ զրական նութեամբ հասակ քաշում: Այդպէս էր այդ ժամանակաւայ մեր զրական կեանքը. երաժշտութիւնը չէր կարող բացառութիւն համարուիլ նա չէր կարող ուրիշ, ամբողջագոյն հակառակ ճանապարհի ընթանալ: Նա չէր ուզում այստեղ այն հարցը յարուսեցնել, որ մեզանում զրականութիւն թէ երաժշտութիւնը աւելի բախտաւոր է եղել. բայց ես պիտի վճռականօրէն ասեմ որ նրանց մէջ եղել է եւ կայ ներքին հոգեբանական սերտ միութիւն: Կարա-Մուրզան հասկացաւ այդ եւ գնաց այդ ուղիղ եւ ճշմարիտ ճանապարհից:

Եթէ փորձելու լենք այդ շրջանի հայ երաժիշտների գործերը անալիզի ենթարկել, նրանց մօտենալ տիկնիկագոյն, պիտի տեսնենք որ բոլորն էլ նոյն ճանապարհից են գնացել: Որոշ չափով բացառութիւն պէտք է համարել Նիմանեանը, որ իր ամբողջ ժամանակը յատկացրած է եղել պատարագը դաշնաւորելով:

Սակայն որքան էլ Կարա-Մուրզայի գործերը այսօր գեղարուեստական արժէք չեն ներկայացնում, յամենայն դէպս, այդ ժամանակ, նրանք արժէքաւոր էին, նորոյն թեւ հետաքրքիր: Նորոյն նրա համար, որ անխոնջ երաժիշտը տաղտկալի եւ միաձայն

երգերը բազմաձայնի էր վերածել: Երա թուր երգերն էլ — չնայած իրենց գեղարուեստական թերութիւններին — ցնցող տպաւորութիւն են թողել հասարակութեան վրայ: Այդ եղանակների ազդեցութեանը տակ ժողովուրդը լացիլ է. ծիծաղել եւ ոգեւորուել: Երբ մի կողմից Եալմանդեան, Արծրունին իրենց բոցաշունչ խօսքերով հրապարակ էին աղմկում եւ յեղափոխական սերմեր ցանում, միւս կողմից էլ, Կարա-Մուրզան իր դաշնաւորած երգերով աւելի էր հրահրում եւ ազդում նորազարթ սերնդի հոգու վրայ:

Կարա-Մուրզան եղել է ոչ թէ միայն կապիւլմայստէր եւ դաշնաւորող, ապա նա զբաղուել է նաեւ երաժշտական գրականութեամբ: Նա բազմաթիւ յօդուածներ ունի գրած հայ եւ օտար երաժշտութեան եւ երաժիշտ — հեղինակների գործերի մասին, որոնցից ամենահետաքրքիրներն են «Վերդի» (Մուրճ, 1901 թ., էջ 174—282) եւ «Արեւելեան տարրը Եւրոպական երաժշտութեանը մէջ» (Մուրճ, 1901 թ., էջ 230—234):

Ինչպէս նրա ինքնուրոյն եւ դաշնաւորած երգերը, այնպէս էլ երաժշտական ուսումնասիրութիւնները գեղարուեստական արժէք չունեն: Ընդհանրապէս նա խորանալ չգիտէ եւ կարծես խուսափում է քննադատական լուրջ խօսք ասելուց: Պիտի ասել որ մեթոդը բացակայում է Կարա-Մուրզային: Բայց նա Կոմիտաս վարդապետից յետոյ այն բացառիկ երաժիշտներից է, որ զբաղուել է երաժշտական գրականութեամբ: Մեր մէջ այս ուղղութեամբ քչիւն են աշխատել: Եոր կուլտուրական կեանք սկսող մի ազգի մտաւոր կեանքում անշուշտ սա մի ահաւոր բաց է: «Թատրոն եւ երաժշտութիւն», թերթի խմբագիր Մայիլեանը եւ Գերմանիա երաժշտական կրթութիւն ստացող Սպիրիտոն Միլքեանը այս ասպարիզում մեծապէս աշխատել են: Անկասկած նպաստաւոր պայմաններում Կարա-Մուրզային պիտի

յաջողուէր ըջանալ եւ խորանալ «Առաջին յօդուածի մէջ նա մանրամասն կերպով կանգ է առնում Վերդիի կեանքի վրայ, համառօտակի կերպով ծանօթացնում է մեզ նրա օպերաների բովանդակութեան եւ ապա երկու խօսք ասում նրանց երաժշտական-գեղարուեստական արժէքի մասին: Երկրորդ աշխատութիւնը իմ կարծիքով աւելի հետաքրքիր է նախ որպէս թեմա եւ երկրորդ որ օտար լեզու չեմայող հայ ընթերցողը հնարաւորութիւն կ'ունենայ ծանօթանալու թէ ո՞ր Եւրոպացի երաժիշտները արեւելեան եղանակներ են մտցրել իրենց ստեղծագործութիւնների մէջ: Անհրաժեշտ եմ գտնում նրա այդ փոքրիկ աշխատանքից մէջ բերումներ անել:

«Մուզիկան բաժանում է երկու գլխաւոր տարրերի — Եւրոպականի, որ մշակուած է, եւ ասիականի, որ գեռ մնում է իբրեւ հում նիւթ: Երաժշտութիւնը ինչպէս եւ գիտութիւնը ու արուեստը, ծագելով Ասիայում, անցնում եւ զարգանում է նախ Յունաստանում, յետոյ Իսպանիայում, Սպանիայում եւ ապա տարածւում Եւրոպայի միւս մասերում:

Եւրոպական երաժշտութեան մէջ ասիական տարրը հետզհետեւ մտնում է հետեւեալ պատճառներից զրդում:

«Հեղինակներին հետաքրքրում է ասիական երգը, իբրեւ արեւելեան նոր եղանակներ:

«Երաժշտ. գեղարուեստը հարստացնելու համար հարկաւոր են արեւելեան եղանակները, իբրեւ հում նիւթեր:

«Ասիացուն հարկաւոր է զարգացնել մշակելով նրա երգերը եւ իրան տալով եւ

«Ճանապարհների լաւ հաղորդակցութիւնը արեւելքի մէջ մտցնելով Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, դիւրացնում է նաեւ արեւելեան երաժշտութեան մոտեքը Եւրոպայ:

Հետաքրքիր է որ արեւելեան երաժշտական տարրը մտցնելու փորձեր եղել են

